

Vojko Gorjanc

Filozofska fakulteta, Ljubljana

UDK 811.163.6'272:316.75

Ideologija heteronormativnosti, prevodna in jezikovna norma¹

Jezikovna norma standardnega jezika nastaja kot rezultat nenehnega prilagajanja socio-kulturnemu okolju, kot rezultat prilagajanja trenutnemu družbenemu idealu, kar pomeni, da je posledično vsak jezikovni opis tako ali drugače ideološki. Ker je opis slovenske jezikovne norme v veliki meri temeljil na realnem gradivu, predvsem leposlovnem, jezikovni opisi še danes v veliki meri temeljijo na prevodnih normah, kot so se oblikovale predvsem pri prevodih klasične literature v prvi polovici 20. stoletja.

heteronormativnost, jezikovna norma, prevodna norma, jezikovni opis

The standard language norm comes about as a result of continuous adaptation to a social and cultural environment, as a result of adapting to the current social ideal. Consequently, any description of a language is ideologically marked in one way or another. Because the description of the Slovenian linguistic norm is largely based on real-life material, above all on literary texts, many linguistic descriptions of Slovene are still based on translation norms that emerged from translations of the classics from the first half of the twentieth century.

heteronormativity, linguistic norm, translation norm, linguistic description

1 Uvod

Ko je leta 2005 v slovenske kinematografe prišel film *Beneški trgovec*,² smo gledalci v Sloveniji gledali filmsko adaptacijo Shakespearjevega besedila s podnapisi iz Župančičevega prevoda z začetka 20. stoletja.³ Pred seboj smo imeli filmsko adaptacijo literarnega dela, ki eksplicitno tematizira homoerotiko, podnapisi pa ne le da niso omogočali večpomenske interpretacije, ampak so homoerotično razmerje glede na prevodne rešitve izpred skoraj stoletja interpretirali nedvoumno heteronormativno, v smislu prijateljskega razmerja, kot je to razvidno iz spodnjega prevoda v slovenščino (Shakespeare 1921, vrstice 270–273 izvornega besedila).

Tell her the process of Antonio's end,
Say how I loved you, speak me fair in death,
And when the tale is told, bid her be judge
Whether Bassanio had not one a love.

Žêni me svoji blagi priporoči:
povej, kako Antonio je končal,
kako sem ljubil te; lepo spominjaj
se me po smrti; potlej naj presodi,
je li Bassanio imel prijatelja.

1 Rezultati obsežnejše raziskave o kodiranju heteronormativnosti v ciljni kulturi so objavljeni v Gorjanc (2011). Za namen seminarske predstavitve smo se tokrat osredotočili zgolj na slovarske opise, nastale na podlagi prevodnih norm in prevajalskih ideologij.

2 *The Merchant of Venice*, 2004. Režija Michael Radford. Hollywood: Sony Pictures Classics.

3 Prvi prevod Otona Župančiča v slovenščino dobimo leta 1905 (Shakespeare 1905), z nekaj drobnimi spremembami je prevod ponovno objavljen leta 1921 (Shakespeare 1921).

Ker smo se z vprašanji jezikovnih opisov, povezanih s homoseksualnostjo, že ukvarjali (Gorjanc 2004, 2005), je bila to dodatna motivacija, da si natančneje ogledamo razmerje med prevodnimi in jezikovnimi normami. Zanimalo nas je, v kolikšni meri slovarski opisi temeljijo na prevodnih rešitvah. Jezikovno-kulturna okolja s sorazmerno majhnim številom govorcev jezika, kakršno je tudi slovensko, namreč večinoma zaznamuje intenziven medkulturni stik prek prevoda, ki tako postane pomemben element knjižnojezikovne norme.

2 Jezikovna in prevodna norma

Prevodna norma se oblikuje med prevajalci glede na socio-kulturne okoliščine, pričakovanja in prilagajanja tem pričakovanjem v določenem času, pri čemer se s prevodom konfrontirajo izhodiščne norme z normami ciljne kulture (Touy 1995). Tudi jezikovna norma standardnega jezika, torej tistega segmenta jezika, ki je družbeno uravnavan, nastaja kot rezultat nenehnega oblikovanja govorenega in pisnega diskurza v soodvisnosti od socio-kulturnega okolja (Nebeská 1996). Pri tem za jezikovno normo standardnega jezika velja, da jo poleg tega zaznamuje tudi jezikovna intervencija s pozicije moči uravnavanja jezika, kjer posamezniki v določenem trenutku prevzamejo vlogo interpretiranja jezikovnih fenomenov in razsojanja o njih. Ker je opis slovenske leksikalne norme v veliki meri temeljil na realnem gradivu, predvsem leposlovnem, med katerim je bil tudi ves repertoar prevodov klasične literature, leksikalni opisi še danes v veliki meri temeljijo na prevodnih normah, ki so se tvorile pri prevodih klasične literature v prvi polovici dvajsetega stoletja. Tako se je tudi s prevodno aktivnostjo oblikovala norma slovenskega standardnega jezika. Velik del prevodne aktivnosti v 20. stoletju je obsegal prevod literature, ki je posledično glede na zajetje literature v gradivo za izdelavo osrednjega slovarskega priročnika, tj. *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ), pomembno oblikoval leksikalni opis slovenskega jezika. V referenčni jezikovni vir za nastanek temeljnega slovarskega priročnika so bili namreč vključeni domala vsi prevodi klasične literature, nastali v 20. stoletju (Seznam 1965).⁴

3 Objektivizacija jezikovnega opisa na podlagi heteronormativnih besedil

Z analizo jezikovnega vira, ki je bil osnova za slovarske opise v referenčnem SSKJ, in analizo samih slovarskih opisov želimo ugotoviti, v kolikšni meri so stališča prevajalcev in prevodne rešitve vplivala na slovarske opise ter ali slovarski opisi, nastali na tej podlagi, kodirajo heteronormativnost – institucionalizirano ideologijo univerzalnosti heteroseksualnosti in niz kulturnih vzorcev, družbenih in tudi pravnih⁵ norm, ki vzpostavljajo hegemonijo heteroseksualnosti (Yep et al. 2003, Lovaas et al. 2007) – v slovenskem kulturnem prostoru. Pri analizi smo se osredotočili na leksiko, povezano s homoseksualnostjo in homoerotiko.

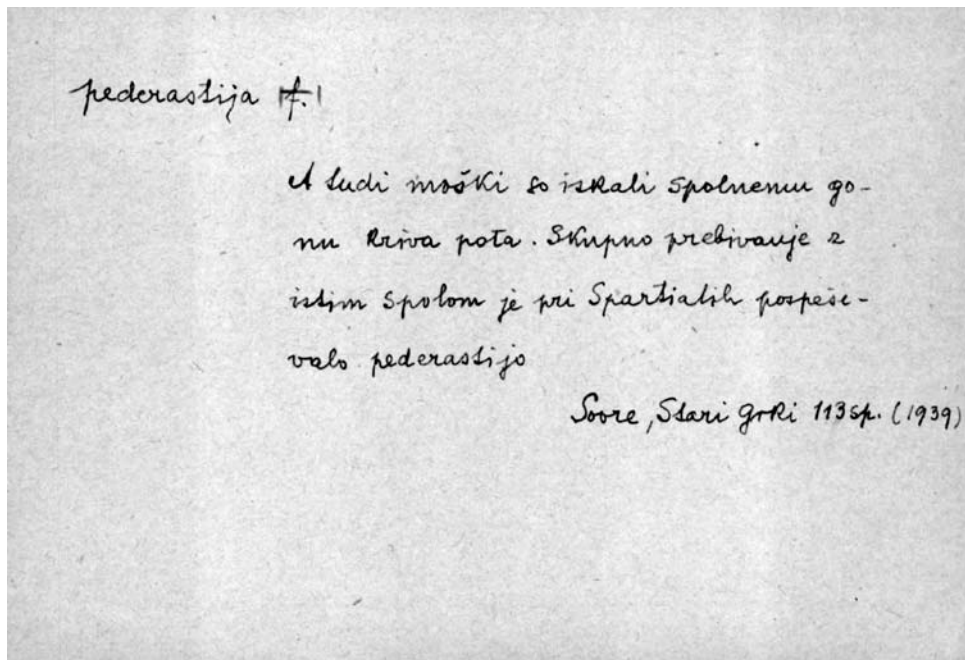
4 Zahvaljujem se prof. dr. Andreji Žele, ki mi je za namene tega članka omogočila dostop do popolnega seznama del, ki so bila vključena v referenčni jezikovni vir za izdelavo *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (1970–1991), prav tako pa tudi dostop do samega jezikovnega vira. Ta je začel nastajati kot listkovna kartoteka leta 1945 in obsega nad 3,4 milijone kartotečnih listkov: <http://isjfr.zrc-sazu.si/index.php?q=sl/node/30> (dostop 3. 6. 2012).

5 Homoseksualnost je bila v Sloveniji dekriminalizirana leta 1997. O tem npr. v pogovoru z Ljubom Bavconom, predlagateljem dekriminalizacije homoseksualnosti pri nas: O ceni demokracije, *Narobe* 21, maj 2012, 9–11.

Analiza listkovne kartoteke za izdelavo SSKJ je pri teh leksikalnih elementih razkrila, da:

- za posamezne lekseme primerov rabe ni veliko;
- je večina virov leposlovnih oz. spremnih besed in predgovorov k leposlovnim delom, ob tem pa je dovolj zgledov tudi s področja medicine in iz publicistike;
- so zgledi različnih avtorjev, a hkrati lahko sorazmerno hitro prepoznamo avtorja, ki je najbolj eksplicitno ideološki;
- se homoseksualnost pojavlja večinoma v negativnih kontekstih, a ne izključno negativnih;
- eksplicitno kažejo na takratni družbeni koncept heteronormativnosti.

Analiza kartoteke je vodila v natančnejši pregled besedil, pri katerih so ekscerpirani zgledi kazali na izrazito ideološkost.

Slika 1: Kartotečni listek iz kartoteke za SSKJ

Ves čas se je pri tem pojavljalo ime Antona Sovrèta. Analiza kaže na to, kako pomembno vlogo ima lahko v manjši jezikovni skupnosti en sam avtor oz. prevajalec, še posebej, ko je ta v kulturnem kontekstu prepoznan kot nesporna avtoriteta. Anton Sovrè je namreè med obema vojnama veljal za najveèjega poznavalca antike pri nas, prav tako pa mu je bila zaupana naloga napisati monografijo o starih Grkih v veliki meri tudi zaradi njegovih prevodnih izkušenj, saj je do takrat prevedel vrsto antiènih pesniških in filozofskih besedil (Gantar 2002). V svoji monografiji o starih Grkih pod naslovom *Erotiène zablude* Anton Sovrè eksplicitno vzpostavi odnos do homoerotike, ki ves èas

zaznamuje njegovo pisanje v zvezi s homoerotiko pri prevajanju grške klasične literature. Kot smo videli, je prav ta del besedila tudi del kartoteke za SSKJ.

Skupno prebivanje z istim spolom je pri Spartiatih pospeševalo pederastijo,⁶ ki so jo imeli Grki sploh v krvi. Reč je normalnemu človeku ogabna, pa naj jo poklicani ali nepoklicani moralni tapetniki še tako ovešajo z etično pobarvanimi krpami. [...] Pederastija je ena od redkih odurnosti, ki človeka od Grkov odbija, posebno ko vidi, da niti možje kakor Sofokles in Sokrates niso bili povsem brez tega nečednega nagnjenja (Sovrè 1939: 113–114).

V razmerju do prevodnih del pa so ta stališča bistveno zaznamovala njegov odnos do homoerotike, ki je najbolj eksplicitno izražen v predgovoru k prevodu Platonovega *Simpozija in Georgisa* (Sovrè 1960). Anton Sovrè se opredeljuje do vsakega segmenta antične literature posebej, ob tem pa navaja tudi prevode grške epike, lirike in dramatike. Gre za diskurz, ki z izbiro ekspresivnih jezikovnih sredstev vzpostavlja izjemno negativen odnos do homoerotike v grški klasični literaturi in seveda homoerotike sploh.

[V] liriki je bila homoerotika važen faktor. [...] Do malega vsi liriki so bili seksualno invertirani [...]. Grška lirika vsebuje brez dvoma prvine večnostne lepote, le da je, žal, tako prepojena s homoerotičnimi izlivmi, da imaš neugoden občutek, ko da držiš v roki lepo rožo, ki ji je polž oslinil lističe (Sovrè 1960: 12–13).

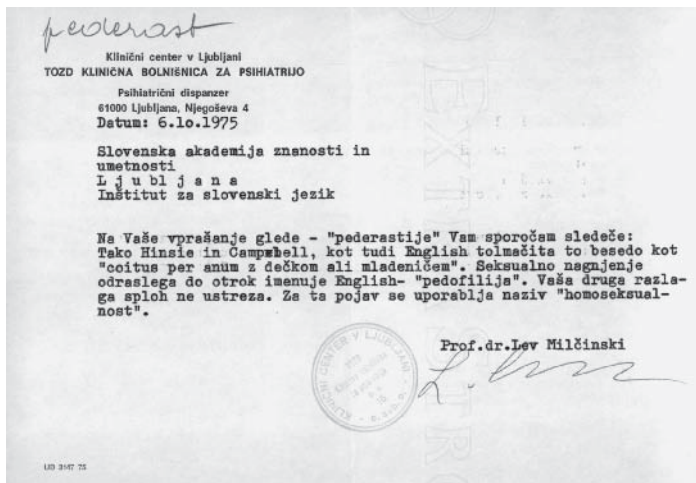
V dramskem slovstvu so bili homoerotični motivi tako pogostni, da so nekateri stari kritiki tragedijo imenovali gojišče pederastije. Naravnost dominantno vlogo pa je igrala v grški komediji (Sovrè 1960: 14).

[V]se ali domalega vse kulturne stvaritve Grkov [...] stojijo na etičnem vrednotenju moškosti, zato modernemu človeku mnogokrat ne zbujaajo čistega ugodja (Sovrè 1960: 22).

Pederastija je bila Grku etično neoporečna, kakor je zamorcu etično neoporečno, če svojega očeta poje, oče pa je srečen, da najde grob v sinovem želodcu (Sovrè 1960: 30).

Zanimivo je, da so bili prav podatki iz izvorne literature in prevodov pri leksikalnih elementih *pederast* in *pederastija* tisti, pri katerih se je med leksikografi očitno postavljalo vprašanje o pomenu obeh leksemov. Pomenu, ki je bil izražen v neliterarnih besedilih, *pederast* 'moški, ki čuti spolno nagnjenje do otrok in mladostnikov' oz. *pederastija* 'spolna nagnjenost moškega do otrok in mladostnikov', je bil na podlagi literarnih del dodan še pomen, sinonimen s pomenom besede *homoseksualec* in *homoseksualnost*. Leksikografi so pridobili celo mnenje Klinične bolnišnice za psihiatrijo v Ljubljani.

6 Anton Sovrè pojasni poimenovanje takole: »Grški izraz za moško homoerotiko je bil samostalnik *paidēraṣtía* [...]. Beseda *paidēraṣtía* v grškem jeziku ni imela peiorativnega prizvoka, kakor ga ima danes [...]. Poleg besede *paidēraṣtía* je bil v rabi tudi izraz *paidōfilía* v enakem pomenu. Jaz delam v slovenščini razliko med [...] izrazoma: *paidēraṣtía* mi pomeni grobo telesno, *paidōfilía* pa etično neoporečno duhovno ljubezen« (Sovrè 1960: 7–8).

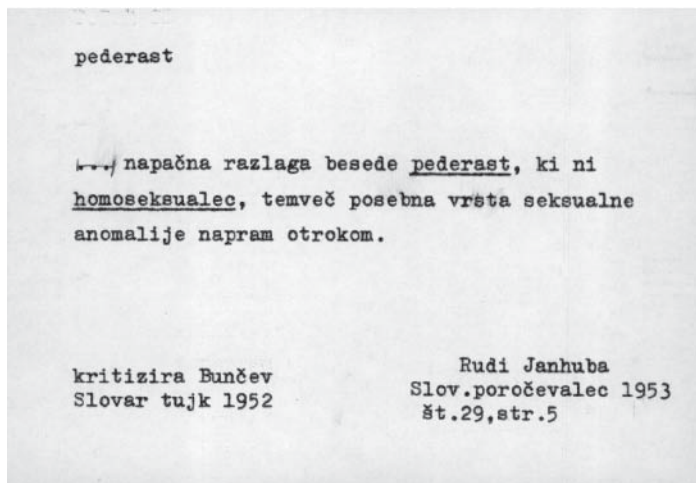
Slika 2: Kartotečni listek iz kartoteke za SSKJ

Kljub temu je v opis v SSKJ takle:

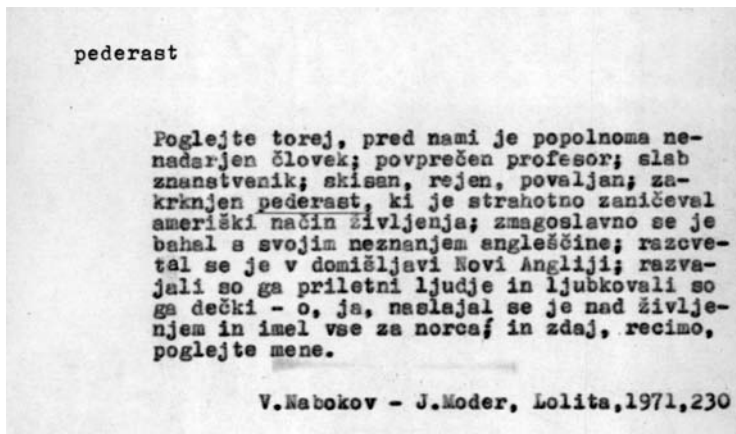
pederást

-a m (â) moški, ki čuti spolno nagnjenje do dečkov: biti pederast // knjiž. homoseksualec

Avtorji SSKJ so bili metodološko dosledni, saj so se odločili za opis, ki temelji na realnih besedilnih podatkih, pri čemer so ena besedila odigrala večjo težo kot druga, tudi besedila, ki govorijo o slovarskem diskurzu, so imela pri opisu očitno manjšo težo od literarnih, večinoma prevodnih.

Slika 3: Kartotečni listek iz kartoteke za SSKJ

Slika 4: Kartotečni listek iz kartoteke za SSKJ

Definiranje in zgledi rabe so elementi slovarja, pri katerih ideologija pride do izraza na dva izrazito drugačna načina. Pri definiranju so leksikografi veliko bolj strogo zamejeni z definicijskim jezikom, zato je prostora za ideologijo manj, izbor zgledov rabe pa je veliko svobodnejši; namenjeni so v glavnem ilustriranju skladišnih lastnosti, kolokacijskih omejitev ali dajejo nekatere dodatne pomenske informacije (Gorjanc 2005). Uporaba zgledov rabe je velikokrat družbena resničnost, kot jo vidijo leksikografi. Na ta način se izpostavi preferenčnost v opisu, ki je leksikograf ne more uresničiti skozi definicijo, zato je prav analiza zgledov rabe eden najzanimivejših predmetov raziskav, ko gre za vprašanje ideološkosti pri slovarskih opisih (Béjoint 2000).

Čeprav je bilo besedil o homoseksualnosti v času nastajanja SSKJ na voljo zelo malo, še v sedemdesetih so bile namreč medijske reprezentacije homoseksualnosti redke (Kuhar 2003), je v jezikovnem viru, ki je služil za slovarske opise v SSKJ, vendarle dovolj takih, ki homoseksualce in homoseksualnost prikazujejo v nevtralnem kontekstu. Kljub temu so zgledi rabe v SSKJ izbrani takole:

Iztočnica	Zgled rabe
ekshibicionist	homoseksualci in ekshibicionisti
onanist	zašel je v družbo homoseksualcev in onanistov
perverzija	ekshibicionizem, fetišizem, homoseksualnost in druge perverzije
perverznej	homoseksualci, ekshibicionisti in drugi spolni perverznej
perverznost	homoseksualnost, ekshibicionizem in druge perverznosti
sprevrženec	homoseksualci in drugi sprevrženci

Ob sorazmerno korektnem opisu na ravni slovarske definicije se s preferenco pri zgledih rabe in njihovo osredotočenostjo na praktično en sam besedilni vir avtorji SSKJ do homoseksualnosti eksplicitno opredeljujejo prav skozi zgled rabe (Gorjanc 2004, 2005).

Vključenost prevodnih besedil, v našem primeru pa tudi stališč prevajalcev (izraženih predvsem v predgovorih in spremnih besedah) v jezikovni vir, na podlagi katerega se oblikuje opis jezikovne

norme, pomembno sooblikuje slovensko leksikalno normo in posledično zakodira splošne kulturne in družbene norme kot neke vrste družbeni ideal. Pri leksikalnih elementih, povezanih s homoseksualnostjo, rešitve v SSKJ ne le institucionalizirajo ideologijo univerzalnosti heteroseksualnosti, ampak heteroseksualnost postavljajo kot normo, homoseksualnost pa ne samo kot odmik od nje, ampak celo kot deviantnost.

4 Sklep

Tako kot se prevodne norme oblikujejo v določenem času in prostoru med prevajalci in drugimi akterji v prevodnem polju v skladu z obstoječimi družbenimi in kulturnimi normami, se na enak način oblikujejo tudi jezikovne norme. Z družbenimi spremembami se spreminja prevodno polje in posledično prevodne norme, prav tako lahko skozi čas opazujemo evolucijo jezikovnih norm. Težava nastane v trenutku, ko v določenem prostoru ostajajo vplivni jezikovni opisi na eni in prevodi na drugi strani, ki so nastali v nekem drugem prostoru in času, hkrati pa danes dajejo vtis aktualnosti, v resnici pa kodirajo vrednote nekega drugega časa, tolerantno obnašanje nekega drugega časa, težnje in sprejemljivost nekega drugega časa. Odsotnost novih prevodov klasičnih literarnih del s homoerotično tematiko in jezikovni opisi, ki so v veliki meri nastali na podlagi besedil, izvirnih in prevodnih, za katere velja, da so nastala v času netoleriranja in nesprejemljivosti homoseksualnosti, v slovenskem prostoru institucionalizirajo ideologijo univerzalnosti heteroseksualnosti.

Literatura

- BÉJOINT, Henri, 1994: *Modern Lexicography. An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- GANTAR, Kajetan, 2002: Anton Sovrè in njegova monografija o Starih Grkih. Anton Sovrè: *Stari Grki*. Reprint from 1939. Ljubljana: Slovenska matica.
- GORJANC, Vojko, 2004: Politična korektnost in slovarski opisi slovenščine – zgolj modna muha? Marko Stabej (ur.): *Moderno v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. 40. SSJLK. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 153–161.
- GORJANC, Vojko, 2005: Neposredno in posredno žaljiv govor v jezikovnih priročnikih: diskurz slovarjev slovenskega jezika. *Družboslovne razprave* 21/48. 197–209.
- GORJANC, Vojko, 2011: Encoding heteronormativity in the target culture. Slovenian Translations of »The Merchant of Venice«. *META* 56/4. V tisku.
- KUHAR, Roman, 2003: *Medijske podobe homoseksualnosti: Analiza slovenskih tiskanih medijev od 1970 do 2000*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- LOVAAS, Karen E., JENKINS, Marcelee M. (ur.), 2007: *Sexualities and Communication in Everyday Life: A Reader*. London: Sage Publications.
- NEBESKÁ, Iva, 1996: *Jazyk, norma, spisovnost*. Prague: Univerzita Karlova.
- SCHUTZ, Rik, 2002: Indirect Offensive Language in Dictionaries. Anna Braasch, Claus Povlsen (ur.): *Proceedings of the 10th EURALEX International Congress*. Copenhagen: Center for Sprogteknologi. 637–641.
- Seznam ekscerpiranih del*, 1965: Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik SAZU. Leksikološka sekcija.
- SHAKESPEARE, William, 1905: *Beneški trgovec*. Poslovenil Oton Župančič. Ljubljana: Slovenska matica.
- SHAKESPEARE, William, 1921: *Beneški trgovec*. Poslovenil Oton Župančič. Ljubljana: Nova založba.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika*, 1970–1991: Ljubljana: SAZU, Inštitut za slovenski jezik in Državna založba Slovenije.
- SOVRÉ, Anton, 1939: *Stari Grki*. Celje: Družba sv. Mohorja.
- SOVRÉ, Anton, 1960: Uranizem pri Starih Grkih. Platon: *Simposion in Gorgias*. Ljubljana: Slovenska Matica. 7–22.
- STANOVNIK, Majda, 2005: *Slovenski literarni prevod 1550–2000*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- TOURY, Gideon, 1995: The Nature and Role of Norms in Translation. Gideon Toury: *Descriptive Translation Studies and Beyond*. Amsterdam: John Benjamins. 53–69.
- YEP, Gust A, LOVAAS, Karen E., ELIA, John P. (ur.), 2003: *Queer Theory and Communication: From Disciplining Queers to Queering the Discipline(s)*. New York: Harrington Park Press.